

الشمس الرحمن الرحيم

تقديم به:

اولين منادى وحدت و اخوت اسلامى، حضرت
محمد ﷺ و حضرت امام على عليه السلام؛
سيد جمال الدين ها، شيخ سليمها و شلتوتها؛
پدر، مادر و برادرى و به همسر و فادارى كه مشحون
از محبت و بردبارى است و مشكلات فراوانى را
در مدت تدوين اين اثر تحمل نموده است.

مجتمع آموزش عالی فقه

- سرشناسه: اقبالی، محمدطاهر، ۱۳۵۳ -
عنوان و نام پدیدآور: برداشت‌های مختلف از تقریب مذاهب اسلامی /
محمد طاهر اقبالی.
مشخصات نشر: قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی (ع)، ۱۳۹۲.
مشخصات ظاهری: ۱۴۴.
شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۱۹۵-۶۳۹-۶
وضعیت فهرست‌نویسی: فیپا
موضوع: وحدت اسلامی.
موضوع: تقریب مذاهب
شناسه افزوده: جامعة المصطفی (ع) العالمية. مرکز بین‌المللی ترجمه و
نشر المصطفی (ع)
رده بندی کنگره: ۱۳۹۲ ب۴ ۶۶الف/۵/۲۳۳۳ BP
رده بندی دیویی: ۲۹۷/۴۸۲
شماره کتابشناسی ملی: ۲۸۳۶۵۸۲

برداشتهای مختلف از تقریب مذاهب اسلامی

محمد طاهر اقبالی

مرکز بین المللی
ترجمه و نشر المصطفی ﷺ

برداشت‌های مختلف از تقریب مذاهب اسلامی

مؤلف: محمدطاهر اقبالی

چاپ اول: ۱۳۹۲ش / ۱۴۳۵ق

ناشر: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ

● چاپ: نارنجستان ● قیمت: ۷۵۰۰۰ ریال ● شمارگان: ۳۰۰ نسخه

همه حقوق برای ناشر محفوظ است.

● قم، چهارراه شهدا، خیابان معلم غربی (حجتیه)، نیش کوچه ۱۸. تلفکس: ۰۲۵-۳۷۸۳۹۳۰۵۹

● قم، بلوار محمدامین، سه‌راه سالاریه. تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۳۳۱۰۶ - فکس: ۰۲۵-۳۲۱۳۳۱۴۶

● تهران، خیابان انقلاب، بین خیابان وصال شیرازی و قدس، نیش کوچه اسکو، پلاک ۱۰۰۳. تلفن: ۰۲۱-۶۶۹۷۸۹۲۰

● مشهد، خیابان امام رضا علیه السلام، خیابان دانش شرقی، بین دانش ۱۵ و ۱۷. تلفن: ۰۵۱۱-۸۵۴۳۰۵۹

pub.miu.uc.ir - miup@pub.miu.uc.ir

با سپاس از دست‌اندرکارانی که ما را در تولید این اثر یاری رساندند.

- مدیر انتشارات: محمدسعید پناهی
- معاونت تولید: تورج روحانی
- ناظر تولید: جعفر قاسمی ابهری
- ناظر فنی: محمدباقر شکری
- ناظر گرافیک: مسعود مهدوی
- ناظر چاپ: نعمت‌الله یزدانی
- آماده‌ساز: علی‌اکبر زندگی
- صفحه‌آرا: سید جاوید حسینی
- ویراستار: سید محمد بصام
- نمونه‌خوان: علی سلیمانی امیری

سخن ناشر

با پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی و در عصر جهانی شدن ارتباطات، پرسش‌ها و چالش‌های نوینی در حوزه علوم انسانی فراروی اندیشمندان مسلمان قرار گرفت که همه، به نوعی برخاسته از مسؤلیت دشوار حکومت در این عصر است؛ دورانی که پایندی به دین و سنت، در مدیریت همه‌جانبه کشورها بسیار چالش‌برانگیز می‌نماید. از این رو مطالعات و پژوهش‌های به‌روز، جامع، منسجم و کاربردی در حوزه دین، بر اساس معیارهای معتبر جهانی و عمق و اصالت اندیشه‌های ناب، بایسته و ضروری است و جلوگیری از انحرافات فکری و تربیتی پژوهندگان حوزه دین، مهم و مورد عنایت تمامی بنیان‌گذاران این شجره طیبه، به‌ویژه معمار بزرگ انقلاب اسلامی، امام خمینی علیه السلام و مقام معظم رهبری دام ظلّه العالی می‌باشد.

«جامعة المصطفی صلی الله علیه و آله و سلم العالمية» برای تحقق این رسالت خطیر و در مسیر نشر معارف ناب محمدی صلی الله علیه و آله و سلم «مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی صلی الله علیه و آله و سلم» را تأسیس کرده است.

اثر حاضر که حاصل تلاش فاضل گرامی محمد طاهر اقبالی می‌باشد، کوششی است در به ثمر رساندن گوشه‌ای از این اهداف متعالیه. در پایان لازم می‌دانیم از همه عزیزانی که در مسیر نشر این کتاب سهمی داشته‌اند، تقدیر و تشکر نموده و تمامی ارباب فضل و معرفت را به یاری خوانده تا ما را از دیدگاه‌های سازنده خویش بهره‌مند سازند.

مرکز بین‌المللی

ترجمه و نشر المصطفی ﷺ

فهرست

پیش گفتار.....	۹
۱. جایگاه مباحث تقریبی در متون اسلامی.....	۱۹
قرآن و وحدت اسلام.....	۱۹
سنت نبوی و وحدت اسلامی.....	۲۴
الف) سیره گفتاری پیامبر و اخوت اسلامی.....	۲۴
ب) سیره رفتاری پیامبر و اخوت اسلامی.....	۲۷
سیره اهل بیت و وحدت اسلامی.....	۳۲
الف) نقش امام علی در حفظ و تداوم وحدت اسلامی.....	۳۲
ب) نقش امام صادق در بقای وحدت و اخوت اسلامی.....	۴۳
ج) نقش متفکران مسلمان در اتحاد و هم‌گرایی اسلامی.....	۴۶
۲. برداشت‌های مختلف از تقریب مذاهب اسلامی.....	۵۳
رویکرد سیاست‌گرا.....	۵۴
الف) سید جمال‌الدین افغانی.....	۵۵
ب) امام خمینی.....	۵۸
رویکرد تبیین‌گرا.....	۶۰
الف) شیخ عبدالمجید سلیم.....	۶۰
ب) شیخ محمود شلتوت.....	۶۲
ج) عبدالحسین شرف‌الدین عاملی.....	۶۶

۶۸	..... (د) محمدحسین کاشف‌الغطاء
۷۱	..... (ه) سید محسن امین
۷۴	..... (و) شیخ محمدرضا مظفر
۷۶	..... رویکرد تفکیک‌گرا
۷۶	..... (ف) آیه‌الله سید حسین بروجردی
۸۱	..... (ب) امام خمینی <small>رحمته‌الله</small>
۸۵	..... (ج) سید محمدباقر صدر
۸۸	..... (د) مرتضی مطهری
۹۲	..... (ه) آیه‌الله خامنه‌ای (مقام معظم رهبری)
۹۵	..... (و) نقاط اشتراک و اختلاف تفکیک‌گرایان
۹۶	..... بررسی رویکردها
۹۶	..... (ف) رویکرد سیاست
۱۰۱	..... (ب) رویکرد تبیینی
۱۰۲	..... (ج) رویکرد تفکیکی
۱۰۳	..... ۳. محورهای تقریب مذاهب اسلامی
۱۰۳	..... قرآن
۱۰۴	..... (ف) قرآن و خاستگاه مذاهب اسلامی
۱۰۶	..... (ب) قرآن و راهکارهای گفتمان مذاهب اسلامی
۱۱۳	..... سنت نبوی
۱۱۳	..... جایگاه پیامبر در قرآن
۱۱۶	..... اهل‌بیت
۱۱۶	..... (ف) مصداق اهل‌بیت
۱۱۹	..... (ب) مرجعیت علمی اهل‌بیت
۱۲۶	..... (ج) محبت اهل‌بیت <small>علیهم‌السلام</small>
۱۳۰	..... جمع‌بندی
۱۳۲	..... پیشنهاد
۱۳۳	..... کتاب‌نامه
۱۴۲	..... پایان‌نامه‌ها
۱۴۳	..... مجلات

پیش‌گفتار

با تأکید اسلام بر وحدت و اخوت اسلامی و انسانی، مجموع شرایط به وجود آمده و عوامل متعدد دیگر موجب شد که با گذشت زمان، اندیشه‌هایی در میان مسلمانان با عنوان «مذاهب» رواج پیدا کند. گرچه امروزه مسلمانان اشتراکات عقیدتی و فقهی زیادی دارند، ولی تفاوت برخی از امور به اختلاف و درگیری منجر می‌شود. اندیشه تقریب مذاهب اسلامی نیز برای همین مسئله شکل گرفت. این اثر در صدد تبیین برداشت‌های گوناگون اندیشمندان مسلمان از تقریب مذاهب اسلامی است.

اهمیت تقریب مذاهب اسلامی و ضرورت طرح مباحث تقریبی، در هر شرایط، به‌ویژه در شرایط کنونی، بیشتر ملموس است؛ با توجه به اینکه از یک طرف اختلافات مذهبی و فرقه‌ای و تعصبات ناشی از آنها، گروه‌ها و فرقه‌های جدید افراطی را به دنیای اسلام تحمیل نموده و در پی آن ترور شخصیت عالمان و پیشوایان مذاهب اسلامی را به دنبال داشته و جهان اسلام را ناامن کرده است. از طرف دیگر، نقش اثرگذار تقریب مذاهب اسلامی در تحولات سیاسی و اجتماعی مسلمانان، امری

است واضح، زیرا اکنون شرایط خاصی بر کشورهای اسلامی حاکم است.

شرف‌الدین عاملی درباره اهمیت وحدت و تقریب می‌نویسد:

آری، در صورت اتحاد و هماهنگی مسلمانان، زمین سبز می‌گردد و از آسمان زر می‌بارد و از دل‌های سرشار از مهر، برادری و عشق و محبت می‌جوشد و همچون چشمه‌ها، در دشت‌های وجود و در نهرهای خشکیده جامعه روان می‌گردد... ای امت اسلامی، به هوش باشید! به هوش! و از آثار تفرقه و پراکندگی بیمناک شوید و از اختلاف کلمه و جدایی دل‌ها و کینه و نفرت از یکدیگر بپرهیزید.^۱

مرتضی مطهری درباره اهمیت و ارزش اتحاد و هم‌گرایی اسلامی در

عصر حاضر می‌گوید:

مصلحان، دانشمندان و روشنفکران اسلامی عصر ما، اتحاد و همبستگی ملل و فرق اسلامی را، به‌ویژه در اوضاع و احوال کنونی، از ضروری‌ترین نیازهای اسلامی می‌دانند.^۲

با توجه به این مهم، پژوهش حاضر تلاشی هر چند ناچیز، در جهت گسترش مباحث تقریبی در میان پیروان مذاهب اسلامی و به بار نشستن بخشی از فعالیت‌های منادیان تقریب مذاهب اسلامی، در وضعیت فعلی جهان اسلام می‌باشد.

سابقه تاریخی بحث‌های تقریبی به بلندای تاریخ اسلام است، اما تقریب به‌صورت مجموعه‌ای اساس‌نامه‌دار و مدون، با طرح «دارالتقریب بین المذاهب الإسلامی» در قاهره و پس از آن در «مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی» در تهران، برای همکاری و همبستگی مذاهب اسلامی

۱. شرف‌الدین عاملی، عبدالحسین، الفصول المهمة فی تألیف الأمة، ترجمه سید ابراهیم، سیدعلوی، ص ۱۰ و ۱۱.

۲. مطهری، مرتضی، شش مقاله، ص ۲۱.

تأسیس گردید. تاکنون مجلاتی نظیر رساله الإسلام از دارالتقريب و رساله التقريب و اندیشه تقريب از مجمع جهانی تقريب منتشر شده است که از مهم‌ترین آثار علمی و تحقیقی در این زمینه محسوب می‌گردد. نیز می‌توان از برخی کتاب‌های مستقل دیگر، مانند پیشینه تقريب تألیف محمدعلی آذرشب و درباره وحدت و تقريب مذاهب اسلامی، اثر محمدعلی تسخیری و ندای وحدت اثر محمد واعظزاده خراسانی و الوحدة الإسلامية أو التقريب بين مذاهب السبعة، از محمد ابوزهرة نام برد که در این موضوع نگاشته شده است.

اما نکته مهم و قابل یادآوری، این است که تمام آثار مذکور درباره اصل موضوع تقريب است و به‌صورت مستقل، مسئله برداشت‌های مختلف، فقط در کتاب مظلوم گمشده در سقیفه آمده است که آن هم، تنها ناظر به قرائت‌های داخل مذهب شیعه است. ما در این کتاب می‌خواهیم آرای اندیشمندان مسلمان را جمع‌آوری، تجزیه، تحلیل و احیاناً برخی را نقد کنیم.

بنابراین، کتاب حاضر با وجود تمام کاستی‌های که به عللی خواهند داشت، درصدد تبیین تمام ابعاد موضوع است و این مسئله را به‌صورت مفصل بررسی خواهد کرد.

اساسی‌ترین پرسش‌هایی که این تحقیق را ساختارمند کرده است و به این اثر جهت می‌دهد عبارتند از: جایگاه مباحث تقریبی در متون اسلامی چیست؟ چه تقریرهایی از تقرب مذاهب اسلامی شده است؟ محورهای تقرب مذاهب اسلامی کدامند؟

این تحقیق به‌دنبال طرح پرسش‌های موجود در متن درصدد اثبات و تبیین این فرضیه‌هاست: ۱. مباحث تقریبی، در متون اسلامی از جایگاهی

مهم و اساسی برخوردار است؛ ۲. تقریرهای گوناگونی که از تقریب مذاهب اسلامی شده است؛ ۳. محورهای متعدد و مشترکی که برای تقریب مذاهب اسلامی وجود دارند.

تحقیق حاضر، بر اساس این قاعده که کنش‌های انسان به علل متعدد و با ساختار متفاوت برای نایل شدن به اهداف خاصی به وجود آمده‌اند، به کاوش می‌پردازد و از این چهارچوب پیروی می‌کند.

از این رو، نگارنده در این کتاب در حد توان و اطلاعات خود تلاش خواهد کرد تا این اهداف مفروض را تعقیب نماید. این اهداف عبارتند از این که محقق به نقش اندیشه‌های تقریبی در تحولات علمی، سیاسی و... در جهان اسلام آگاهی داشته باشد و در این متن تطور دنیای اسلام را باز شناسد؛ خشونت‌های مذهبی، فرقه‌ای کاهش یافته، تعامل و همبستگی بین پیروان مذاهب اسلامی، در کشورهای اسلامی افزایش یابد؛ زمینه‌های گفت‌وگو برای رسیدن به حقیقت اسلام و حل مشکلات و پاسخ به شبهات جهان امروز ایجاد گردیده، رستاخیز عظیم حداکثری تقریب‌گرایی در عصر حاضر اوج گیرد.

این پژوهش در قالب پیش‌گفتار (مباحث مقدماتی) و سه فصل، سامان‌دهی شده است که در پیش‌گفتار، مسائلی نظیر تعریف موضوع، اهمیت و ضرورت آن، پیشینه تحقیق، پرسش‌های تحقیق و فرضیه‌های آن، اهداف تحقیق و روش آن و مبحث مفهوم‌شناسی بررسی می‌شود. در فصل یک، جایگاه مباحث تقریبی در متون اسلامی مطرح شده است. در فصل دوم، تقریرهای گوناگون از تقریب مذاهب اسلامی بررسی شده است. در فصل سوم، محورهای تقریب مذاهب اسلامی ارزیابی گردیده است. در نهایت، آرا و برداشت‌های مطرح‌شده از

تقریب مذاهب اسلامی، با همدیگر مقایسه شده است. تعریف و تبیین یک موضوع، از اساسی‌ترین بخش آن موضوع است. شرح و توضیح واژه «تقریب» و «مذاهب» نیز، که محور کاوش این نوشتار است، از این قاعده مستثنی نیست. بنابراین، بحث مفهوم‌شناسی را به دو صورت لغوی و اصطلاحی پی می‌گیریم.

تعریف لغوی: تقریب از ماده «قرب» ضد «بعد»،^۱ به معنی نزدیک کردن و نزدیک گرداندن^۲ و نیز به معنی نوعی رفتن و دویدن (که کنایه است از نزدیک شدن) آمده است.^۳ همین‌طور تقریب از باب تفعیل به معنی نزدیک کردن دو چیزی است که از هم دور افتاده‌اند.^۴

تعریف اصطلاحی: اندیشمندان و متفکران مسلمان از دیرباز برای شرح و تبیین واژه تقریب، تعریف‌های متعددی ارائه کرده‌اند که به مهم‌ترین آنها اشاره می‌کنیم.

۱. محمدتقی قمی یکی از پایه‌گذاران دارالتقریب درباره تعریف

تقریب می‌گوید:

هدف، اندماج (تلفیق) مذاهب فقهی در یکدیگر نیست، زیرا اختلاف امری است طبیعی و در این‌گونه اختلافات، زیانی نبوده، بلکه موجب توسعه فکری و فراهم آمدن تسهیلات و گشایش رحمت الهی خواهد بود.^۵

۲. مرتضی مطهری درباره تعریف وحدت و تقریب می‌گوید:

۱. ابن منظور، لسان العرب، ماده «قرب».

۲. دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه، مدخل «قرب».

۳. شرتوتی، سعید الخوری، أقرب الموارد، و فیروزآبادی، قاموس المحيط، ماده «قرب».

۴. اندیشه تقریب (مجله)، ش ۷، ص ۲۷.

۵. همان، ص ۲۷.

مقصود از اتحاد مسلمین، اتحاد پیروان مذاهب مختلف در عین اختلافات مذهبی، در برابر بیگانگان است.^۱

۳. محمد علی تسخیری، دبیرکل مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی می‌گوید:

به نظر ما تقریب عبارت است از:

الف) پابندی به بنیادها و اصول مسلم اسلامی و همکاری در عرصه‌های مشترک مذاهب؛

ب) تلاش بی‌وقفه به منظور کشف عرصه‌های توافق شده و تلاش جهت گسترش آنها؛

ج) مراجعه هر فرد به مذهب خویش در امور اختلافی (که خیلی کم هستند) و معذور دانستن یکدیگر در آن بخش‌هایی که از نظر اجتهادی اختلاف نظر وجود دارد؛

د) توسعه و تحکیم ادبیات و اخلاق تقریبی از جمله همدلی، خوش‌گمانی و نیل به تفاهم و احساس برادری و همبستگی.^۲

۴. محمدحسین آل کاشف‌الغطاء درباره تقریب می‌گوید:

وحدت مقوله‌ای رفتاری و به معنی سجایا و صفات، رفتارها و منش‌ها، پای‌بندی‌های پایدار و اخلاق برجسته است. اتحاد آن است که مسلمانان از ثروت‌ها و دست‌مایه‌های خود به‌طور مشترک و براساس موازین قسط و عدل بهره‌گیرند. وحدت به معنی هضم فرقه‌ای و سکوت فرقه‌ای مغلوبه نیست.^۳

۵. محمدآصف محسنی، رئیس مجمع علمای شیعه افغانستان که از فعالان تقریب می‌باشد، در تعریف تقریب می‌نویسد:

تقریب یعنی همکاری در ترویج و حفظ مشترکات دینی که بسیار

۱. مطهری، مرتضی، یادنامه علامه امینی، «الغدیر و وحدت اسلامی»، ص ۲۳۴ و همان، «نهیضت‌های اسلامی در صد ساله اخیر»، ص ۲۷.

۲. تسخیری، محمدعلی، درباره وحدت و تقریب اسلامی، ص ۲۱۸.

۳. اندیشه تقریب، ش ۷، ص ۲۷ و بحوث و دراسات فی تقریب المذاهب الإسلامیة، ص ۱۸۸.

زیاد است؛ و معذور دانستن همدیگر در مورد اختلاف، روی اصل (للمصیب أجران وللمخطئ أجر واحد)؛ و برادری و دوستی به‌عنوان مسلمان، روی اصل ﴿إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ...﴾^۱ در زندگی اخلاقی، اجتماعی، سیاسی؛ و بالاخره مورد چهارم، عدم توهین به پیشوایان و اصول مذهبی سایر اهل مذاهب اسلامی.^۲

۶. محمد دسوقی استاد دانشگاه قطر می‌گوید:

نزدیک کردن مذاهب اسلامی، یعنی تلاش برای شکستن تعصبات و فراخواندن امت اسلامی به محور ایده مشترک و کلمه واحد براساس عقاید و مؤلف‌های بنیادین دینی.^۳

۷. عبدالکریم بی‌آزار شیرازی، رئیس دانشگاه مذاهب اسلامی، تقریب

را این‌گونه بیان می‌کند:

تقریب یعنی نزدیک شدن پیروان مذاهب اسلامی پیرامون مشترکات با حفظ مفترقات و کیان طرفین است.^۴

۸. محمدابراهیم جناتی، یکی دیگر از تلاش‌گران تقریب می‌گوید:

مقصود از تقریب بین مذاهب اسلامی، تقریب بین آنها از راه بحث‌های علمی، کلامی، تفسیری، حدیثی، اصولی و فقهی است.^۵

با توجه به تعریف‌های ارائه‌شده، به این نکات می‌رسیم:

۱. اساس و زیربنای تقریب، اصول و ضروریات مشترک دین اسلام است؛

۲. توجه و تأکید زیاد بر مشترکات مذاهب اسلامی است. نیز نگاه

حقی‌پژوهانه و معرفت‌مدارانه در امور اختلافی؛

---

۱. حجرات، آیه ۱۰.

۲. محسنی، محمد آصف، تقریب مذاهب از نظر تا عمل، ص ۱۰۷.

۳. اندیشه تقریب، ش ۷، ص ۲۸.

۴. آقای، سید جلال، جهان اسلام مشکلات و راهکارها (گزیده مقالات دوازدهمین کنفرانس بین‌المللی وحدت اسلامی)، ص ۷۴.

۵. آوای تقریب، ص ۴۵.

۳. توصیه براینکه محورهای مشترک مذاهب اسلامی، بیش از نقاط اختلاف است؛

۴. معذور دانستن همدیگر در مسائل اختلافی، زیرا اختلاف مذاهب برخاسته از اجتهاد پیشوایان مذاهب اسلامی است و اجتهاد مصیب، دارای دو اجر و محطی، دارای یک اجر می‌باشد؛

۵. حفظ اصول مذهبی، در کنار مطرح کردن مباحث عالمانه و خرمندانانه اختلافی.

بنابراین طرح تقریب مذاهب اسلامی تلاشی بی‌وقفه و مداوم است، برای کاهش اختلاف مذهبی مسلمانان و تأکید بر نکات مشترک و افزایش آن و معذور دانستن یکدیگر در موارد اختلافی و گسترش رویکرد منصفانه و معقولانه به نظریات دیگران و مقایسه کردن معیارهای اتفاق و اختلاف مذاهب اسلامی.

تعریف لغوی: گرایش خاصی در یک دین که هر یک از فرقه‌های آن را از هم متمایز می‌سازد.^۱ المذهب، المعتقد الذین یذهب الیه.^۲ نیز به معنی طریقه و روش^۳ و طریقه خاصی در فهم مسائل اعتقادی آمده است.^۴

تعریف اصطلاحی:

۱. محمد علی تسخیری، دبیر کل مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی می‌گوید:

مقصود از مذاهب اسلامی آن دسته از مکاتب فقهی معروف اسلامی هستند که دارای نظام اجتهادی منسجم و مستند به کتاب و سنت

---

۱. انوری، حسن، فرهنگ سخن، مدخل «مذهب» (به نقل از شهید مطهری).

۲. لسان العرب، ماده «ذهب».

۳. حسینی دشتی، سید مصطفی، معارف و معاریف، ج ۵، ص ۲۰۳۷.

۴. لغت‌نامه، مدخل «مذهب».

هستند (مذهب حنفی، شافعی، مالکی، حنبلی از اهل سنت و مذهب اثناعشری و زیدی و ایاضی).^۱

۲. محمد واعظزاده درباره مذاهب اسلامی می‌گوید:

مذهب طرقتی است که بین مسلمین، برای تبیین دین به وجود آمده است. مجموعاً می‌توان با توجه به سه بُعد اسلام، از سه سنخ مذاهب سخن گفت:

الف) بُعد عقیدتی و پیدایش مذاهب کلامی، اشعری، معتزلی، شیعی و... که قلمروی این مذاهب، اعتقادات است؛

ب) بُعد عملی و فقهی؛

ج) بُعد اخلاقی و عرفان.

وقتی صحبت از اختلاف مذاهب می‌شود، نوعاً قسم دوم است، یعنی اختلاف فقهی به ذهن می‌آید.^۲

بنابراین، منظور از مذاهب اسلامی، این‌هاست: مذهب اشعری، معتزلی، شیعه امامی و مذاهب فقهی حنفی، مالکی، شافعی، حنبلی، جعفری و برخی از مذاهب دیگر که نظام اجتهادی آنها مستند به کتاب و سنت نبوی است.

---

۱. درباره وحدت و تقریب مذاهب اسلامی، ص ۲۱۸؛ ایاضیه فرقه‌ای است که خوارج

که به عبدالله بن ایاض منسوبند.

۲. منشور همبستگی، ص ۵۸.